

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

Монографія

за загальною редакцією
професора Т. А. Ткачук, доцента Н. О. Бочаріної

Переяслав – 2020

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

SHEI «PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI HRYHORII
SKOVORODA STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY»

**PSYCHO-PEDAGOGICAL ASSISTANCE
OF THE PERSON BY MEANS
OF ART THERAPY**

Monograph

the generale ditorship
of Professor T.A.Tkachuk and Associate Professor N.O. Bocharina

Pereiaslav – 2020

*Рекомендовано до випуску Вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 5 від 19.11.2019)*

Рецензенти:

В. В. Волошина, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

О. А. Ляшенко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Л. О. Ніколаєв, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Переяслав)

Психолого-педагогічна допомога особистості засобами арттерапії: монографія / за заг. ред. Т.А. Ткачук, Н. О. Бочаріної / Переяслав (Київ. обл.) : Домбровська Я. М., 2020. 365 с.

У монографії окреслено актуальні проблеми надання психолого-педагогічної допомоги особистості засобами арттерапії. Висвітлено результати пошуку науково-методичних та практичних шляхів використання інноваційних арттерапевтичних технологій в освітній діяльності. Презентовано сучасні дослідження провідних вчених та молодих науковців у галузі арттерапії з урахуванням специфіки її використання у різних сферах життєдіяльності людини: супроводі психосоматичних порушень, корекції проявів девіантної та агресивної поведінки, фобій, стресових станів тощо. Продемонстровано ефективність використання арттерапевтичних технологій у роботі з людьми похилого віку, дітьми з особливими освітніми потребами та у підтримці фізичного, психічного і духовного здоров'я особистості загалом.

За зміст, авторську позицію та достовірність наведених у статтях фактів і цитувань відповідальність несуть автори.

UDC:37.013.82: [615.851:7.07

Recommended for the issuance of the Academic Council of
SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University»
(protocol № 5 from 19.11.2019)

Reviewers:

V.V. Voloshyna, Doctor in Psychological Sciences, Professor,
Head of the Theoretical and Advisory Psychology of National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv).

O.A. Liashenko, Candidate of Psychological Sciences, associate
professor of the Theoretical and Advisory Psychology of National
Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

L.O. Nikolaiev, candidate of psychological sciences, associate
professor of the Department of Psychology of SHEI «Pereiaslav-
Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»
(Pereiaslav).

**Psycho-pedagogical assistance of the person by means of
arttherapy:** / gen. edit. T. A. Tkachuk, N. O. Bocharina / Pereiaslav (Kyiv
region): Dombrovska Y. M., 2020. 365 p.

The monograph scores the most urgent issues of psychological and pedagogical assistance to the individual's means of arttherapy. The results of the research ways of scientific-methodical, practical problems of using innovative art therapeutic technologies are highlighted. Presented research of leading scientists and practices, as well as new researchers in the contemporary development of arttherapy, specifics of the usage of arttherapy in education, role of art-therapeutic safe space in maintaining physical, mental and spiritual health of person, features of the usage arttherapy in social programs and projects, opportunities of art-therapy in accompanying somatic and psychosomatic disorders in clients; usage of art-therapeutic practices by working with the elderly and people with special needs, etc.

The content, the author's position and the reliability of the facts and citations presented in the articles are the responsibility of the authors.

© Authors of articles, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
Мірадж Ільхам, Ковтун Оксана, Крикун Валентина The essence of pedagogical creativity and the process of its development in educational activities	11
Аліксітчук Олена, Федорчук Вікторія Психолого-педагогічні основи музикотерапії в освітньому процесі сучасної початкової школи	32
Борисова Тетяна Арттерапія як інструмент удосконалення диригентсько-хорової підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва	50
Бочаріна Наталія Корекція страхів у дітей дошкільного віку засобами арттерапевтичного впливу	65
Бігун Неля Використання технік арттерапії у розвитку самодостатності особистості	97
Герасіна Світлана Діагностика і корекція страху смерті і лікарів у молодших школярів засобами арттерапії	115
Дацун Олена Первинне інтерв'ю в сімейному консультуванні з використанням технік арттерапії	136
Замелюк Марія Артпедагогіка як інноваційна освітня технологія	150
Кондратова Людмила Використання арт-технологій в процесі викладання інтегрованого курсу «Мистецтво»	167
Кузьменко Тетяна Особливості використання арттерапевтичних технологій у роботі психолога-практика	179
Лисенко Яніна, Маковський Денис Використання методів музичної арттерапії у розвитку комунікативних здібностей підлітків	211
Ляшко Микола Вплив музичної арттерапії на розвиток творчого потенціалу молодших школярів	229

Магдисюк Людмила, Хлівна Олександра, Дучимінська Тамара Арттерапевтичний підхід в роботі практичного психолога зі страхом майбутнього в осіб похилого віку	247
Мартинюк Тетяна, Мартинюк Анатолій Корекція проявів агресивної поведінки сучасних підлітків засобами музичної арттерапії	268
Назаревич Вікторія Проективна самооцептація остракізованої дитини до освітнього середовища	290
Печенізька (Губарева) Світлана Арттерапія vs артпедагогіка як інструмент прогресивної психолого-педагогічної допомоги студентам при викладанні іноземних мов	309
Ткачук Таїсія Особливості використання арттерапевтичних технік у копіngu	319
Федоренко Марина Психологічна корекція синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю у дітей з розумовою відсталістю методами арттерапії	346

CONTENT

INTRODUCTION.....	9
MiracIlham, KovtunOksana, KrykunValentyna	
The essence of pedagogical creativity and the process of its development in educational activities.....	11
Aliksiichuk Olena, Fedorchuk Viktoriia	
Psychological and pedagogical foundations of music therapy in the educational process of modern elementary school.....	32
Borysova Tetiana	
Arttherapy as a tool for improving the conductive and choral training of future music teachers.....	50
Bocharina Nataliia	
Correction of children’s fears of preschool age by means of art-therapeutic influence.....	65
Bihun Nelia	
Usage of the technique of art therapy in the development of individual self-sufficiency.....	97
Herasina Svitlana	
Ddiagnostics and correction of fear of death and doctors in younger pupils by art therapy means.....	115
Datsun Olena	
Basic interviews in family’s counseling by using thearttherapytechnicians.....	136
Zameliuk Mariia	
Artpedagogy as an innovative educational technology.....	150
Kondratova Liudmyla	
Usage of art technology in the process of teaching theintegratedcourse«Art».....	167
Kuzmenko Tetiana	
Peculiarities of the use of art therapy technologies in the work of a psychologist-practitioner.....	179
Lysenko Yanina, Makovskyi Denys	
Using methods of musical arttherapy in the development of teenagers communication.....	211
Liashko Mykola	
Influence of musical art therapy in the development of creative potential of junior students.....	229

Mahdysiuk Liudmyla, Khlivna Oleksandra, Duchyminska Tamara Art-therapeutic approach in the work of a practical psychologist with the fear of the future in elderly people.....	247
Martyniuk Tetiana, Martyniuk Anatoliit Correction of manifestations of aggressive behavior in modern teenagers by means of musical arttherapy.....	268
Nazarevych Viktoriia Projective self-eccaproximate child’s self-emittingance to educational environment.....	290
Pechenizka (Hubarieva) Svitlana Arttherapy and art pedagogy as a tool for progressive psychological and pedagogical departments in the teaching of foreign languages....	309
Tkachuk Taisiia Features of the usage of art-therapeutic technique in copping.....	319
Fedorenko Maryna Psychological correction of deficiency syndrome with hyperactivity and mental children’s backwardness by arttherapy methods.....	346

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІК АРТТЕРАПІЇ У РОЗВИТКУ САМОДОСТАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Н. І. Бігун

Національний педагогічний
університет

імені М. П. Драгоманова,

вулиця Пирогова, 9,

Київ, 02000

e-mail: nelabigun@gmail.com

У статті розкривається питання застосування технік арттерапії, як засобу розвитку самодостатності особистості. Розглядаються теоретичні та методичні засади використання арттерапії для розв'язання задач оптимізації процесу становлення самодостатності особистості.

Наголошено, що дослідження самодостатності особистості належать до новітньої проблематики наукового пошуку. Недостатня розробленість феномена самодостатності у сфері психологічної науки та практики зумовлює неповноту її теоретичного аналізу, відсутність цілісного бачення на основі ґрунтовної концептуальної моделі; обмежений арсенал діагностичних засобів вивчення та специфічних програм і методів оптимізації розвитку самодостатності.

Автор презентує психорозвиваючий потенціал арт-терапевтичних технологій у створенні сприятливих умов для розвитку самодостатності особистості. Підкреслює їх екологічність за рахунок дії поза системою раціонального мислення, що дозволяє зняти опір клієнта, створити умови для діалогу між його внутрішнім світом несвідомого і, доступним осмисленню, зовнішнім світом. Психологічні ефекти, яких можна досягти завдяки арт-технологіям, базуються на механізмах проєкції, ідентифікації, асоціації, інсайтів клієнта, дисоціації від травматичного матеріалу, послаблення захисних механізмів, метафоричного впливу.

Застосування технік арттерапії, як засобу розвитку самодостатності особистості, відкриває можливості для вирішення ряду важливих завдань шляхом розкриття і трансформації особистісних функцій, властивостей, здібностей, актуалізації конструктивного потенціалу людини.

Ключові слова: самодостатність, особистість, особистісний, арттерапія, техніка, потенціал, розвиток, становлення, психорозвиваючий.

The article reveals the use of art therapy technologies as a means of developing personal self-sufficiency. It considers the theoretical and methodological foundations of the use of art therapy to solve problems of optimizing the process of formation of a person's self-sufficiency.

It is noted, that studies of a personality's self-sufficiency relate to the new problems of scientific research. The insufficient development of the phenomenon of self-sufficiency in the field of psychological science and practice determines the incompleteness of its theoretical analysis, the lack of holistic vision based on a well-grounded conceptual model; limited arsenal of diagnostic research tools and specific programs and methods for optimizing the development of self-sufficiency.

The author presents the psycho-developing potential of art-therapeutic technologies to create favorable conditions for the development of personal self-sufficiency. It emphasizes their harmlessness through actions outside the system of rational thinking, allows to remove a client's resistance, create the conditions for dialogue between his inner world of unconscious and accessible for understanding the outside world. The psychological effects that can be achieved through art technologies are based on the mechanisms of projection, identification, association, client insights, dissociation from traumatic material, weakening of defense mechanisms, and metaphorical influence.

The use of art therapy techniques as a means of developing personal self-sufficiency opens up opportunities for solving a number of important tasks by revealing and transforming personal functions, properties, abilities, and actualizing a person's constructive potential.

Key words: *self-sufficiency, personality, personal, art therapy, technique, potential, development, formation, psycho-developing.*

Тенденції реформування вітчизняної школи протягом останнього десятиліття об'єднані навколо ідеї переходу до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, яка сприятиме, передусім, особистісному становленню учня. У зв'язку з цим постає питання розробки та впровадження ефективних психологічних і педагогічних технологій, орієнтованих на створення умов для всебічного розвитку школяра, виховання його як повноцінної, гармонійної, сильної особистості, проектувальника і творця власного життя. Фахівці (психологи, педагоги, соціологи) відзначають деяку інфантильність сучасної молоді, яка проявляється в орієнтації на протекцію та пошук опори в значущих інших. Орієнтація на протекцію, як принцип життєвої моделі дитини, несумісна зі здатністю до прийняття відповідальності за своє життя, як базової риси дорослої, зрілої

особистості. Необхідною психологічною умовою такої здатності є досягнення певного оптимального рівня самодостатності: від самопізнання та самоусвідомлення до осмислення свого призначення, самостійного здійснення життєвого вибору, конкретизацію цілей і задач, їх трансформацію у довготривалу життєву програму. Досягнення самодостатності, на наш погляд, являє собою безперервний процес становлення якісно своєрідних властивостей особистості, що забезпечують її здатність до повноцінного задоволення вікових потреб розвитку, максимально можливого вивільнення і застосування внутрішнього потенціалу, та оптимального його використання для успішної адаптації і продуктивної життєдіяльності [3, с. 22].

Специфіка складових і показників самодостатності особистості нерозривно пов'язана з особливостями конкретної історичної епохи та соціокультурного середовища, в яких вона проживає. Це забезпечує людину можливостями максимально ефективної адаптації і самореалізації релевантними часу та простору існування.

Історичний екскурс у дослідження проблематики самодостатності демонструє його гносеологічну складність та неоднозначність: починаючи від визнання чи категоричного заперечення самої можливості існування цього феномена і закінчуючи спробами його теоретичного обґрунтування та емпіричного вивчення. Чітко простежується інтерес до проблеми самодостатності у різних галузях науки та сферах соціального буття. Сучасні філософські ідеї самодостатності знаходимо у працях А. Бурганова, К. Момджян, М. Мурашкіна. Аналіз самодостатності через призму соціологічних знань представлено у дослідженнях Т. Парсонс, М. Беляєва. Самодостатність у контексті проблематики управління відображено в науковому доробку Л. Макаренко, С. Осадчук, Л. Шаталової. Різні аспекти економічної самодостатності розкриваються Б. Заблоцьким, О. Єфремовим. Становлення психології самодостатності, як напрямку наукового пізнання, пов'язане з працями А. Адлера, К. Бартоломью і Л. Горовітц, Р. Кеттела, А. Маслоу, Р. Уайт і Н. Уотт, К. Хорні, В. Татенко та інших.

Аналіз наукової і суспільної полеміки щодо проблем самодостатності показав, що найбільш дискусійним є питання самодостатності людини. На перший погляд, у переважній більшості людство є залежним економічно, соціально, політично, ідеологічно, юридично тощо. Будучи вплетеною в складну розгалужену систему соціальних, матеріальних, міжособистісних взаємостосунків, кожна

людина змушена узгоджувати власну життєдіяльність з вимогами, які диктує їй оточуючий світ. Разом з тим, на думку ряду вчених, тенденція до самодостатності закладена в самій природі людській. А. Бурганов зазначив, що діалектичні закони життя та історичний розвиток людства визначили самодостатність як необхідну умову буття людини. Це проявляється передусім у тому, що людина за природою своєю приречена утримувати саму себе, «братів своїх менших» і середовище власного існування. Рівень самодостатності кожної конкретної людини залежить від якісних і кількісних характеристик індивідуального потенціалу та ресурсів її саморозвитку [4]. Автор наголосив на існуванні нерозривного зв'язку між самодостатністю людини і природними джерелами її саморозвитку (від біологічних до особистісних та соціальних).

Слід зазначити, що дослідження самодостатності особистості належать до новітньої проблематики наукового пошуку. Недостатня розробленість феномена самодостатності у сфері психологічної науки та практики зумовлює неповноту її теоретичного аналізу, відсутність цілісного бачення на основі ґрунтовної концептуальної моделі; обмежений арсенал діагностичних засобів вивчення та специфічних програм, методів оптимізації розвитку самодостатності. Актуальність та перспективність розробок проблеми розвитку самодостатності особистості вимагає подальшого її вирішення на науково-психологічному, науково-методичному, практично-прикладному рівнях.

Науково-методичний та практично-прикладний рівні розв'язання проблеми передбачають створення арсеналу методик діагностики самодостатності особистості, розробку й впровадження програм оптимізації її розвитку на базі обґрунтованого концептуального підходу, з обов'язковим врахуванням вікової та гендерної специфіки. У зв'язку з цим постає питання підбору ефективних методів психологічного впливу, що володіють потужним психорозвиваючим потенціалом. До кола таких методів безумовно належать методи арттерапії. Їх універсальний характер та можливості актуалізації конструктивного ресурсу глибинних підструктур особистості дозволяють вирішувати широкий спектр важливих психологічних задач:

- створити атмосферу безпеки і довіри між психологом та клієнтами різних вікових категорій;
- обійти психологічний опір клієнта, послабити обмежувальну дію раціональної цензури;
- допомогти клієнтові подолати труднощі вербалізації цілей, мотивів, почуттів, позицій, ставлень тощо;

- створити умови для усвідомлення клієнтом глибинних переживань, інтеграції відторгнутих аспектів особистості та досягнення її цілісності;
- дозволяють клієнтові прояснити власні актуальні потреби і незавершені внутрішньо-особистісні процеси;
- допомагають в усвідомленні образів внутрішньої суб'єктивної та зовнішньої об'єктивної реальності клієнта, оптимізацію зв'язків між ними;
- задіяти ресурс ірраціональної складової особистості;
- активізувати природний потенціал особистості до саморозвитку і самоцілення;
- моделювати процеси минулого, теперішнього і майбутнього у внутрішній картині світу клієнта з метою їх переосмислення як ресурсу та досвіду;
- терапевтично пропрацювати наслідки психотравмуючих ситуацій з життя клієнта, уникаючи ретравматизації;
- актуалізувати прихований потенціал особистісного розвитку, з метою досягнення максимально можливого рівня функціональної інтеграції особистості, необхідної для її успішної адаптації та управління своєю життєдіяльністю.

Функціональна інтеграція, на наш погляд, полягає в поєднанні базових функцій особистісної саморегуляції, покликаної нейтралізувати дестабілізуючі впливи зовнішнього середовища та скористатися ресурсами його позитивних факторів. До базових функцій особистісної саморегуляції належать функція ставлення до себе, функція самозахисту, функція самовираження, функція самоуправління, функція самореалізації [2]. Чим вищий рівень самодостатності тим ефективніше функціонує система особистісної саморегуляції. А отже, зростає здатність зберігати особистісну рівновагу та цілісність у процесі взаємодії із зовнішнім світом в усіх його проявах (соціальних, екологічних, політичних, культурних тощо).

У процесі становлення самодостатності принципово важливою є спрямованість особистісного розвитку людини. В залежності від параметрів структурно-функціональної організації особистості, вирізняються відповідні види такої спрямованості. З позиції параметру відношення, що складає основу концептуального погляду на «Я» як на квінтесенцію сукупності відношення, виділяється внутрішня і зовнішня орієнтації відношення відповідності, за параметром впливу – такі види спрямованості, як конструктивність і деструктивність.

Відношення відповідності – стрижневий компонент «Я», що формується як функція задоволення фундаментальної потреби людини у тому, щоб бути відповідним. Бути відповідним – потреба, яка використовує первинну енергетику адаптації і породжує внаслідок цього потужні спонукання, що складають основу еволюції функціональної динаміки «Я», формування особистісних якостей індивіда. Реалізація принципу протекції детермінує розвиток, актуальність і цінність зовнішньої орієнтації відношення відповідності, принципу самодостатності – внутрішньої орієнтації відношення відповідності.

Внутрішня і зовнішня орієнтації відношення відповідності психологічно відрізняються і відзначаються специфічними психологічними характеристиками. Внутрішній орієнтації відношення відповідності властиві відповідальність, стурбованість, серйозне ставлення до життя, розвинена рефлексія. Метою розвитку внутрішньої орієнтації відношення відповідності є досягнення індивідом існувального рівня, який віддзеркалює формула «бути самим собою». Досягнення цього рівня відкриває шлях до самодостатності особистості.

Розвиток зовнішньої орієнтації відношення відповідності детермінується метою «відповідати умовам світу». Досягнення цієї мети виводить індивіда на існувальний рівень, який втілює формула «бути таким, як всі». Основна особистісна тенденція існування індивіда з такою орієнтацією – відмова від свого «Я». Вона характеризується низьким рівнем відповідальності, безтурботністю, поверховим несерйозним ставленням до життя, нерозвинутою рефлексією, домінуванням над її процесами процесів імітації, демонстрацією зовнішніх ознак самодостатності, ритуалізацією самодостатності, конформізмом. Імітація виявляється подвійно: у наслідуванні загальноприйнятих, вироблених форм існування, у наслідуванні інших і в імітуванні розв'язку фундаментальних проблем існування: дихотомій особистості, самоідентифікації, толерантності до деструктивних впливів, відповідальності, стурбованості, страху, депресивних розладів тощо. Розв'язання цих проблем потребує розвинутої системи особистісної саморегуляції, таких базових її функцій, як функції ставлення до себе, самозахисту, самовираження, самоуправління, самореалізації.

Розвиток системи особистісної саморегуляції вимагає на наступному етапі і рівні детермінації поглиблення та посилення внутрішньої орієнтації відношення відповідності. Цю залежність робить очевидною ситуація сприйняття та здійснення впливу.

Вплив – чинник дестабілізації і порушення балансу, яку покликана «нейтралізувати» система особистісної саморегуляції, використовуючи з цією метою відповідні внутрішньо-особистісні механізми і засоби. Одним з таких механізмів є механізм «Я»-толерантності до впливів. «Я»-толерантність – механізм особистісної саморегуляції, функціональне призначення якого полягає у збереженні особистісної функціональної рівноваги, цілісності та самодостатності у ситуації впливів, в тому числі деструктивних. Існує висока і низька «Я»-толерантність до впливу. Висока «Я»-толерантність характеризується високими показниками здатності системи особистісної саморегуляції до збереження рівноваги і продуктивного функціонування у процесі взаємодії з впливами. Низькій «Я»-толерантності властива тенденція до легкої втрати рівноваги і функціональної стабільності.

«Я»-толерантність як механізм системи особистісної саморегуляції складається з функціональних підсистем особистісної значущості і особистісної сенситивності. Ці дві підсистеми перебувають у зв'язках взаємодії та взаємообумовлення. Особистісна значущість впливу і його чинника закономірно формує стан особистісної сенситивності, що стає джерелом виникнення сукупності психологічних умов розвитку низької «Я»-толерантності відповідної змістової спрямованості, яка неминуче опиняється у контексті змістового поля внутрішньої або зовнішньої орієнтації відношення відповідності. Між підсистемами особистісної значущості та особистісної сенситивності має місце закономірний зв'язок за параметром ступеня вираженості: чим більша особистісна значущість чинника або впливу, тим вищий рівень особистісної сенситивності; чим вищий рівень особистісної сенситивності, тим нижчою виявляється «Я»-толерантність до чинника і впливу.

Підсистема особистісної значущості виконує у структурі «Я»-толерантності, як впливає з аналізу моделі, функцію диференціюючого регулятора, що вирізняє і оцінює, передовсім, емпіричні ознаки деструктивності – конструктивності. Компонент особистісності у цьому механізмі присутній як принципова психологічна умова, сутність якої найбільш точно віддзеркалює формула «надавати особистісної значущості». Надаючи особистісної значущості чомусь, індивід, свідомо чи несвідомо продукує у структурі свого «Я» тенденцію особистісної сенситивності, що виявляється у підвищеній залежності від впливу і змінах у системі ставлення, викликаних його дією. Змін зазнає, зазвичай, передовсім така функція особистісної саморегуляції, як ставлення до себе.

Такі зміни відбуваються і у випадку дії конструктивних впливів, і у випадку дії деструктивних впливів. Однак більш яскраво і наочно взаємозв'язок особистісної сенситивності і ставлення до себе ілюструють ситуації дії деструктивних впливів. У особистісно сенситивних людей деструктивний вплив викликає дестабілізацію деструктивного характеру у системі особистісної саморегуляції, внаслідок якої ураженою виявляється у першу чергу функція ставлення до себе: з'являється тенденція негативної оцінки себе і переживань своєї життєвої непродуктивності у тому чи іншому відношенні та аспекті.

Поглиблений аналіз ситуації дозволяє, однак, з'ясувати, що описана особистісна деформація виникає не тому, що вплив, який її викликає, наділений потенціалом і здатністю невідворотного внутрішнього руйнування, а лише через наявність певної психологічної умови, а саме – надання цьому впливу відповідного значення і особистісної значущості суб'єктом сприйняття впливу. Ця інтерпретація легко підтверджується життєвим досвідом, найбільш поширеними за частотою виникнення ситуаціями, коли один і той самий за своїм змістом та іншими характеристиками вплив викликає різні внутрішньо-особистісні ефекти, в тому числі навіть у людей одного і того ж особистісного типу. Це спростовує уявлення про те, що уразливість стосовно впливів є виключно вродженою властивістю а, отже, існують додаткові психологічні умови її розвитку. Такими психологічними умовами, на нашу думку, є зовнішня орієнтація відношення відповідності і продукування гіпертрофованих образів впливу.

Ці дві психологічні умови поза будь-яким сумнівом не є вродженими. Вони – продукт культурної еволюції індивіда і тісно пов'язані із сформованою у нього культурою страху. Саме таку культуру страху мав на увазі С. К'еркегор, коли говорив про некомпетентність щодо страху як основний недолік дитинства «яке внаслідок свого невігластва тремтить від того, чого не слід боятися» [8, с. 254]. Це психологічне формулювання є придатним для образного опису змісту феномена гіпертрофованого образу впливу: цей образ сформований в результаті гіпертрофії особистісної значущості впливу, примушує тремтіти від того, чого не слід боятися. Іншими словами, породжує особистісну тривожність. Створення індивідом гіпертрофованої особистісної значущості і гіпертрофованого образу впливу є нічим іншим як вплив, вторинний вплив, що сформувавшись на основі первинного впливу, починає функціонувати як вплив на себе або самовплив. Значення цього

різновиду впливу у системі процесів особистісної саморегуляції в існуванні людини є значним.

Первинною психологічною умовою виникнення особистісної тривожності є зовнішня орієнтація відношення відповідності, що виступає як загальна установка, виникнення і формування якої обумовлено потребою індивіда у виживанні та соціальній протекції як його засобі. Саме тому соціальна протекція і сформований на її основі принцип протекції завжди має вагому особистісну значущість для індивіда. Та ж обставина, що соціальна протекція і принцип протекції онтогенетично є найбільш ранніми феноменами, робить їх особливо міцно укоріненими у психіці, а відтак формує глибинну залежність від них. Одним із механізмів такої залежності виступає особистісна сенситивність. Вона розвивається внаслідок гіпертрофії особистісної значущості впливів і образів впливів, пов'язаних із зовнішньою орієнтацією відношення відповідності. Між підсистемою особистісної значущості і підсистемою особистісної сенситивності має місце зв'язок синхронної залежності: висока особистісна значущість впливу зумовлює високу особистісну сенситивність його сприйняття чи здійснення, низька його особистісна значущість – низьку особистісну сенситивність. Особистісна сенситивність, в свою чергу, обумовлює функціональний рівень «Я»-толерантності, формуючи зв'язок асинхронної залежності: високий рівень особистісної сенситивності призводить до виникнення низької «Я»-толерантності, низький рівень особистісної сенситивності – високої «Я»-толерантності.

Комплекс психологічних умов «висока особистісна значущість впливу – висока особистісна сенситивність – низька «Я»-толерантність» закономірно функціонально актуалізується у ситуації виникнення впливу, і у випадку його сприйняття, і у випадку його здійснення. Глибинною внутрішньо-особистісною психологічною умовою актуалізації цього комплексу виступає гіпертрофоване очікування поблажливості стосовно впливу деструктивних чинників. Безсвідомо індивід у такому разі носить у собі уявлення – тривожність – сподівання про те, що він заслуговує на особливу долю, – долю, що захищена від болю, страждань, агресивності, руйнування, смерті тощо. Кожен випадок деструктивності розцінюється індивідом з такою гіпертрофованою особистісною значущістю деструктивного впливу як несправедливість, або ж навпаки – справедливий результат його неповноцінності, неспроможності. І в одному і в другому варіанті це призводить до виникнення різних форм порушення життєвої продуктивності.

«Пільгові» очікування як компонент ставлення до себе виступає, таким чином, зворотною стороною негативного ставлення до себе, зокрема заниженої самооцінки. Подібні «пільгові» очікування родом з дитинства, з тих життєвих ситуацій, коли дорослі прощали невідповідні дії і вчинки, керуючись уявленням про несформованість у дитини здатності вибудовувати повноцінні збалансовані відношення і ставлення, тобто відношення і ставлення, що базуються на балансі самозахисту і самовираження.

«Пільгові» очікування у ставленні до себе можуть бути також наслідком того, що дитині навпаки не прощали її невідповідні дії і вчинки, жорстоко караючи за них. Оскільки ж подібні покарання містять, як правило, елементи несправедливості і приниження, то це неминуче призводило до деформації самооцінки і розвитку негативного ставлення до себе, але з компонентом віктимності, що також формує налаштованість на пільги у ставленні до себе за типом моделі «пожалійте мене, хоч я цього не вартий».

«Пільгове» існування – базова ознака дитинства та інфантильності особистості як способу його досягнення. Потреба у такому існуванні глибинна, внаслідок цього потужна і стійка. Вона не зникає із завершенням дитинства, продовжує свою функціональну присутність у структурі потреб навіть дорослої людини, впливає на мотивацію її особистісних виборів та вчинків. Виступаючи однією з форм реалізації принципу протекції, прагнення до отримання існувальних пільг відноситься до психологічних умов несамодостатності, у зв'язку з тією обставиною, що такі прагнення суперечать законам зовнішнього світу, на який орієнтує принцип протекції, і у якому локалізовані базові особистісні валентності індивіда цього типу орієнтації. Зазначені суперечності створюють психологічні умови виникнення конфліктів і як наслідок, деструктивних впливів.

Вирішення проблеми відношення відповідності значно ускладнюється у процесі становлення самодостатності, коли у структурі особистісного розвитку людини виникає відношення: дихотомія «дитинство-дорослість». Розв'язати цю дихотомію означає змінити відношення відповідності дитячих «зразків» «Я» на дорослі «зразки» «Я». Доказом складності цього завдання є те, що його розв'язання у багатьох випадках розтягується на роки. З іншого боку, розв'язання цього завдання є настільки важливим для людини, що воно багато в чому визначає зміст її особистісного розвитку.

Розв'язання дихотомії «дитинство-дорослість» відбувається складно, суперечливо, у муках, а не за простою схемою «або-або».

Цей процес складається із своїх прогресій і регресій, із перемог і поразок, ейфорій і депресивних спадів, із інсайтів – відкриттів і використання старих інструментальних схем. Людина відкидає відношення протекції з боку значущих інших і розпочинає рух у напрямку внутрішньої орієнтації відношення відповідності. Однак і цей рух не є чистим лінійним поступом. Він супроводжується своїми труднощами, діапазон яких включає сумніви, гіпертрофії зовнішньої орієнтації, переживання своєї нетиповості, самотності, відчаю та інших проявів деперсоналізації аж до депресивного самозаперечення, низької «Я»-толерантності до деструктивних впливів.

Значення цієї психологічної умови стає зрозумілішим, якщо врахувати, що низька «Я»-толерантність до деструктивних впливів – продукт поєднання природної схильності до сенситивності і зовнішньої орієнтації відношення відповідності. Сенситивність як вразливість сама по собі не є руйнівною. Емоційно сенситивні люди, у яких розвиненою виявляється внутрішня орієнтація відношення відповідності, демонструють позитивне ставлення до себе, самодостатність, збалансованість процесів самозахисту і самовираження. У них адекватні самооцінка та рівень домагань і тому вони досить легко переживають деструктивні впливи у ситуаціях їх сприйняття та здійснення. У результаті внутрішні деструктивні процеси не виникають і не розгортаються.

Науковці (Л. Зотова, О. Кіхтенко, Н. Кіреєва, Н. Недвіга та ін.) підкреслюють роль самодостатності як чинника психологічного здоров'я і благополуччя особистості [5, 7]. Ми розділяємо цю позицію. На нашу думку, ряд проблем психологічного здоров'я та благополуччя зароджуються і розгортаються у структурі особистості впливозалежних людей. Для них характерна низька «Я»-толерантність до впливів як особистісна властивість гіпертрофії деструктивного значення впливу. Поняття низької «Я»-толерантності асоціюється, як правило, із слабкою здатністю до самозахисту. Однак, не менш важливою її складовою є схильність людини до гіпертрофії деструктивного значення впливів як ефектів функціонування зовнішньої орієнтації відношення відповідності. Психологічна умова гіпертрофії, надання надмірного особистісного значення деструктивності впливу виступає основою, на якій поступово утворюється потенціал психологічних проблем та розладів. Ця психологічна умова функціонально виявляє себе у тому, що індивід, у якого вона сформована, схильний до надання негативного, руйнівного, загрозливого значення будь-якій життєвій ситуації, проблемі, впливові. Ця фіксованість на негативі є ознакою

сформованості всього того комплексу властивостей, орієнтацій і механізмів, який прийнято називати депресивною особистістю, що визначає спосіб ставлення до впливу в ситуаціях його сприйняття і здійснення. Цей зовнішньо-особистісний симптом, що досить легко діагностується з допомогою спостереження, корелює з прихованим внутрішньо-особистісним його аналогом, функціональна сутність якого виявляється у тому, що людина з таким типом особистісного розвитку безсвідомо трансформує особистісне значення будь-якого впливу у деструктивне, навіть якщо об'єктивно він за цим значенням є конструктивним.

Психологічна умова такої трансформації є однією з базових психологічних умов таких порушень психологічного здоров'я та благополуччя як депресія, невроз, гіперсором'язливість, висока тривожність, дезадаптація. Це пояснюється тим, що внаслідок дії зазначених механізмів відбувається накопичення потенціалу деструктивного сприйняття, свідомості і поведінки із спрямованістю на себе. На цій основі виникає, розвивається та формується увесь той комплекс внутрішньо-особистісних умов і механізмів, дія яких призводить до зниження або й блокування життєвої продуктивності людини. Саме тому головною внутрішньою умовою подолання психологічного неблагополуччя людини є оптимізація процесу становлення самодостатності її особистості, що значною мірою нівелюватиме механізми продукування деструктивних впливів. Аналіз контексту зазначених психологічних умов розкриває породжувану ним тенденцію: зниження життєвої продуктивності, що є базовою ознакою порушень психологічного здоров'я та благополуччя, актуалізує продуктивність у створенні деструктивних впливів.

Важливою для розуміння механізму детермінації розвитку психологічного неблагополуччя є врахування такої закономірності: чим нижча конструктивна життєва продуктивність, тим вища деструктивна продуктивність. Одним з найбільш поширених проявів цієї закономірності є негативне сприйняття впливів, коли звичайні і нейтральні за валентністю впливи викликають враження та ефект деструктивних.

Розгорнутий аналіз умов розвитку психологічного неблагополуччя особистості підводить до висновку про те, що воно зароджується, виникає і еволюціонує у системі психологічних умов: його ніколи не викликає якась одна умова. Це специфічна, складна, багаторівнева система, що функціонує і розвивається у відповідності з принципом послідовної динамічної детермінації. Дія цього

принципу виявляється у тому, що кожна попередньо сформована психологічна умова, яка закріплюється у властивостях системи особистісної саморегуляції, детермінує виникнення та розвиток нових психологічних умов, що з'являються із закономірною послідовністю та наступністю.

У такому феноменологічному контексті психологічна умова постає як психологічне особистісне утворення, що виникло на попередніх стадіях розвитку індивіда і обумовлює розвиток та функціонування його особистості на актуальній стадії життєдіяльності. Такі особистісні новоутворення трансформуються у нові психологічні умови у момент, коли з'являється новоутворення, виникнення якого детерміновано новоутворенням. Слід, виходячи з цього, розрізнати психологічні передумови, актуальні психологічні умови і психологічні умови перспективи розвитку, базові і похідні психологічні умови. Специфіка умов виникнення психологічного неблагополуччя людини, репрезентує структуру макро- і мікрорівнів цих умов, які можуть інтерпретуватися як зовнішньо-особистісні умови і внутрішньо-особистісні умови.

До макрорівня таких психологічних умов відносяться: наявність дихотомії (дихотомія «дитинство-дорослість»), ситуації особистісного вибору зовнішньої і внутрішньої орієнтації відношення відповідності з релевантними їм принципом протекції, за яким організовується дитинство як спосіб існування, і принципом самодостатності, що лежить в основі дорослості як способу конструювання буття; природна органічна схильність і готовність до сенситивного сприйняття і здійснення впливів, що є продуктом особливостей організації вищої нервової діяльності і темпераменту; дизбаланс конструктивної та деструктивної спрямованості з домінуванням останньої у системі особистісної саморегуляції; психологічні умови кризових життєвих ситуацій як наслідок дії сукупності деструктивних впливів та їх тривалої присутності у формі потенційних загроз.

Відсутність самодостатності або низький її рівень утворює ядро мікрорівня психологічних умов неблагополуччя особистості, основними серед яких є: деформації і дизбаланс системи особистісної саморегуляції – знижена або блокована продуктивність функції ставлення до себе, самозахисту, самовираження, самоуправління, самореалізації (знижена самооцінка, нонвалідні тенденції у ставленні до себе; дизбаланс функцій самозахисту і самовираження); деформації підсистеми особистісної значущості і особистісної сенситивності – продукування гіпертрофованих образів

впливу та їх особистісної значущості, протекційні очікування щодо деструктивних впливів; трансформації особистісного значення впливу у деструктивне, суб'єктивне продукування віртуального деструктивного середовища; низька «Я»-толерантність до деструктивних впливів як інтегральне вираження внутрішньо-особистісних передумов та умов розвитку психологічного неблагополуччя.

Отже, важливою психологічною умовою становлення самодостатності особистості є розвиток функцій системи особистісної саморегуляції. Постає питання ретельного підбору психологічних технік і прийомів, які дозволять реалізувати цю складну але досяжну задачу. До таких методів належать психоконсультативна/психотерапевтична бесіда, групова дискусія; вправи на розвиток самосвідомості, поглиблення процесу самоаналізу, усвідомлення і конкретизацію життєвих цінностей, розкриття особистісного потенціалу досліджуваних; релаксаційні та медитативні техніки, що сприяють активізації внутрішніх резервів організму; проєктивний малюнок, музикотерапія, казкотерапія, фототерапія, тісто пластика та інші види арттерапії.

Ефективність технік арттерапії для розвитку системи функцій особистісної саморегуляції полягає в тому, що володіючи потенціалом конструктивних трансформацій, вони не носять імперативного характеру та забезпечують екологічність психологічного впливу. Психорозвиваючі ефекти, яких можна досягти завдяки арт-технологіям базуються на механізмах проєкції, ідентифікації, асоціації, інсайтів клієнта, дисоціації від травматичного матеріалу, послаблення захисних бар'єрів, метафоричного впливу.

Техніки арттерапії є ефективними для подолання нервово-психічного напруження, страхів та тривожності, досягнення внутрішньої гармонії у клієнтів різних вікових категорій. Вони володіють потужним ресурсом розвитку емоційної сфери особистості, їх застосування дає можливість створення адекватних каналів виходу негативних емоцій і переживань. Арттерапія актуалізує процеси самопізнання особистості, усвідомлення та прийняття свого «Я», налагодження конструктивної комунікації між «Я» та зовнішнім світом. Її переваги передовсім у тому, що вона орієнтована на позитивний внутрішній потенціал, який властивий особистості. Задіяння цього потенціалу сприяє активізації творчої продуктивності, подоланню внутрішніх протиріч, розвитку навичок самоорганізації і самомотивації, проживанню ситуацій успіху та підвищенню самооцінки, самоефективності, самоприйняття.

Оскільки технології арттерапії надають широкі можливості для самовираження, це допомагає клієнтові не лише зрозуміти себе, але й відкрити незнайомі до того частини свого «Я», переглянути власні позиції щодо відторгнутих, недооцінених, проігнорованих його рис. В ході арттерапевтичної роботи відбувається зняття внутрішніх блоків, подолання опорів, розкриття неочікуваних здібностей, появу нешаблонних творчих ідей.

Арттерапія дозволяє досягти важливих задач розвитку самодостатності особистості за рахунок апеляції до спонтанності її проявів. За рахунок цього клієнт демонструє автентичність, екстеріоризує зміст та образи внутрішнього світу. З'являється можливість для комунікації з глибинними підструктурами особистості, підструктурами індивідуального та колективного несвідомого.

Становлення самодостатності через процес переходу особистості від орієнтації на зовнішню протекцію та підтримку до внутрішньої орієнтації опори на себе є доволі складним. Воно відбувається завдяки зміні звичних мислительних стереотипів, інфантильних поведінкових шаблонів, загальної життєвої стратегії. Це вимагає переосмислення та трансформацію ідей, принципів, поглядів, установок, інтересів. Щоб подолати бар'єр звичного світосприйняття, людина має піднятися на більш високий щабель раціонального, адекватного осмислення, розуміння себе, свого життя і світу загалом. Такий перехід являє собою складний етап духовного та інтелектуального розвитку особистості, засвоєння нових, на порядок складніших життєвих цінностей і смислів. Використання у даному випадку, наприклад, метафоричних образів, до яких часто апелюють техніки арттерапії, значно полегшує цей процес, оскільки, за словами Н. Каліної, метафора є унікальним засобом пізнання і узагальнення світу, що допомагає клієнту у виборі та апробації варіантів бажаного майбутнього [5, с. 155].

Глибокі повчальні ідеї, які транслиують терапевтичні метафори не викликають у клієнта реакції відторгнення. Використання метафор дозволяє ненав'язливо підводити його до конструктивних, адекватних рішень, одночасно активізуючи мислення та даючи можливість відчути присутність свободи власного вибору. Висновки, до яких цілеспрямовано стимулюється клієнт, сприймалися ними як результат власних роздумів і переконань. Застосування таких арттерапевтичних технік відкриває можливості для безболісної корекції життєвої концепції, світо- і самосприйняття клієнта. Схожого ефекту можна досягти й завдяки таким методам арттерапії як бібліотерапія, казкотерапія, фільмотерапія.

Нами розроблена та апробована методика «Руйнування деструктивних і депресивних образів внутрішньої картини світу». Деструктивний образ внутрішньої картини світу ми розуміємо, як широкий спектр ірраціональних думок, установок, переживань, через призму яких людина сприймає оточуючий світ і себе у ньому. Ірраціональний характер цього образу призводить до викривленого сприйняття реальності а, отже, вибору неефективних моделей поведінки та адаптації. Хочемо підкреслити, що тут не йдеться про патологічне викривлення сприйняття оточуючого, радше про виражене суб'єктивне його відображення. У викладі клієнта це звучить як суб'єктивне цілісне бачення проблемної ситуації, її образ. Часто такий образ сповнений тривожних очікувань, болючих спогадів, помилкових суджень, нав'язливих думок, що призводять до емоційної та поведінкової дестабілізації.

Процедура застосування методики включає в себе кілька етапів. Спочатку роботи клієнт на прохання психолога розповідає про один з власних деструктивних образів внутрішньої картини світу. Потім відбувається детальне обговорення образу, уточнення деталей, прояснення незрозумілих моментів. У ході обговорення клієнту пропонується вибрати один з кількох, представлених психологом, варіантів руйнування образу. В основу пропонованих варіантів покладено такі психологічні методи: «Асоціації», «Програвання ситуації», «Проективний малюнок», «Релаксація», «Психокорекційні казки і метафори» тощо [2, с. 112]. Якщо клієнт обирає метод асоціацій, робота над руйнуванням образу розпочинається з релаксаційних вправ. Устані розслаблення клієнт уявно моделює сам образ і процедуру його руйнування.

Руйнування суб'єктивних деструктивних образів можна здійснювати шляхом поєднання методу вільних асоціацій та проективного малюнку. Як показали результати нашого дослідження, «Деструктивний образ внутрішньої картини світу» являє собою швидше сукупність негативних гнітючих і тривожних емоцій та переживань, ніж конкретних образних елементів. Через свою аморфність та неструктурованість він видається як щось маловідоме, небезпечне, іноді страхітливе. Тому клієнтові пропонується намалювати «Деструктивний образ внутрішньої картини світу». У ході малювання відбувається його конкретизація, він стає більш зрозумілим, спрощеним, втрачає свою невизначеність, не контрольованість, загрозливий характер. Метод проективного малюнку має важливе експресивне значення. Переносячи на папір свій деструктивний образ, клієнт отримує можливість виразити цілу

гаму негативних емоцій і переживань, пов'язаних з ним, активуючи тим самим роботу функції самовираження. Таким чином, досягається катарсис, внутрішнє афективне очищення, звільнення від гнітючих почуттів, тривоги, страху, відчаю.

На завершальному етапі методики «Руйнування деструктивного образу внутрішньої картини світу» здійснюється детальне обговорення усієї процедури, клієнт ділиться своїми враженнями, переживаннями, новими відчуттями.

Роботу корисно доповнити прийомами раціональної та когнітивної дискусії, елементами когнітивно-біхевіоральної терапії. Так, наприклад, цілі психологічної допомоги з позицій біхевіоризму полягають в усуненні неадаптивних форм поведінки клієнта, засвоєнні нових конструктивних поведінкових форм та заміні непродуктивних дій продуктивними способами реагування. Застосування біхевіористичних методів та прийомів забезпечує умови для розвитку адаптивних здібностей особистості, формування навичок конструктивної поведінки, вироблення і закріплення раціональних, форм реагування на життєві труднощі.

Когнітивно-біхевіористичний підхід окрім формування нових конструктивних поведінкових форм, передбачає також реструктурування ірраціональних думок, які негативно впливають на поведінку людини. Когнітивно-біхевіористичні технології застосовувались з метою вироблення у клієнта вміння самостійно розпізнавати, призупиняти і змінювати ірраціональні думки, які запускають процес словесно-логічного формування «Деструктивного образу внутрішньої картини світу». Результати апробації авторської методики, в основу якої покладено арттерапевтичні технології, засвідчили її високу ефективність.

Здійснений нами теоретичний аналіз психорозвиваючого потенціалу арттерапевтичних технік та результати застосування, дозволяють говорити про їх ефективність як засобу оптимізації становлення самодостатності особистості. Оскільки, вони сприяють активізації внутрішніх резервів особистісного розвитку, корекції психологічних властивостей, які зумовлюють схильність людини до деструктивних реакцій і поведінки; формуванню позитивного мислення та самоставлення; змінам емоційних способів реагування на складні життєві ситуації; виробленню асертивних моделей поведінки; корекції ірраціональних суджень, переконань, уявлень, установок; розвитку навичок соціальної взаємодії та функцій особистісної саморегуляції.

Література

1. Арттерапія: від світового досвіду до національних пріоритетів / Н. А. Гайструк та ін. *Мистецтво лікування*. 2014. № 2, С. 57-60.
2. Бігун Н.І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори, 2006, 2011. 160 с.
3. Бігун Н.І. Феномен самодостатності особистості у класичній психології. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*. Серія №12. № 6 (51). Психологічні науки: зб. наукових праць. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2017. С. 17 – 25.
4. Бурганов А. Х. Человек свободный. Философия источников саморазвития (самодостаточности человека). Москва: Каллиграф, 2011. 360 с.
5. Зотова Л.М. Фактори душевного здоров'я студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. 33. – Х.: ХНПУ, 2010. С. 109-121.
6. Калина Н.Ф. Основы психотерапии. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. 272 с.
7. Кихтенко Е.Н. Самодостаточность как логико-смысловая детерминанта психологического здоровья младшего школьника. *Вестник Бурятского государственного университета*. Образование. Личность. Общество. № 5. Улан-Удэ: Бурятский государственный университет, 2008. С. 156 – 160.
8. Кьеркегор С. Страх и трепет / пер. с дат. Москва: Республика, 1993. 383 с.
9. Методы арттерапевтической помощи детям и подросткам: отечественный и зарубежный опыт. Москва: Когито-Центр, 2012. 285 с.

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА
ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ**

Монографія
за загальною редакцією
професора Т. А. Ткачук, доцента Н. О. Бочаріної

**PSYCHO-PEDAGOGICAL ASSISTANCE OF THE
PERSON BY MEANS OF ART THERAPY**

Monograph
the generale ditorship
of Professor T.A.Tkachuk and Associate Professor N.O. Bocharina

Формат 60X84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Наклад 100. Зам. №200. Ум. друк. арк. 17,5.
Виготівник: ФОП Домбровська Я. М.,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он, с. Вільне,
вул. Чапасва, 16а, e-mail: devis519@ukr.net